

MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ

FEN/EDEBİYAT

FAKÜLTESİ

DERGİSİ

YIL /SAYI 2/ OCAK 1995

TÜRKLER TARAFINDAN ŞEREFLENDİRİLEN BİR MOĞOL RUHU "UMAY"

Denis Sinor

Terc. Ahmet TAŞAĞIL

Umay özel bir isim olarak eski Türk topluluklarında açıkça görülen, fakat bazen belirli bir yoruma izin vermeyen tabiat üstü bir varlık olarak temayüz etmektedir. Tanrı benzeri olan fonksiyonu tam olarak hiçbir yerde belirtilmemiştir. Burada Umay'ın eski Türk inanç sisteminde oynadığı rol hakkındaki mütalâaları dikkate almayacağım. Çünkü bunların çoğu 1972 yılında Potapov tarafından incelendi.

1972'de Clauson (s. 164-165), Umay hakkında aşağıdaki fikri ileri sürdü: "Köken olarak plesanta (kadının sonu) dir; aynı zamanda Türkçe isim olarak kadın ve çocuklara bakan tanrıcadır; belki bu sebepten dolayı sihrî niteliğe sahip idi".

Tonyukuk yazıtındaki 38. cümle anahtar olarak ortaya çıkmaktadır. Okunuşu "*Tengri Umay iduq yer suv basa berti*" şeklindedir. Çok tuhaftır ki; Clauson, bu pasajı Umay başlığı altında zikretmiyor, fakat 371. Sayfada "*Tanrıça Umay ve kutsal yerler ve su bizim için onları ezdi*" şeklinde tercüme ediyor. T. Tekin, 1968 (s. 268)'de Tengri olduğu görüşündedir; ona göre Umay iki varlıktır, ayrıca Tengri'nin Umay'ı nitelediği bir birleşim de değildir: "Gök ve Umay yerin ve suyun kutsal ruhları açıkça başarılı olmada lütuf gösterir (zorlukların üstesinden gelmede)". Bu uygun bir İngilizce tercüme değildir.

Aalto (s. 43) üç ayrı tanrılık veya ruh olduğunu farzedip, şu şekilde tercüme ediyor: der Tanrı, die Umai, die heiligen Jir Sub haben sie niederdrüechend gegeben (uns zu Gunsten nicdergedrückt)" Umay'ın dişi olduğunu izah etmeye çalışıyor.

Giraud, 1961'de (s. 63) üç hatta belki dört varlık fikrine iştirak ediyor: "Tengri, Oumay, La terre et L'eau sacrées firent pression (surmoi)". *Kononov* da 1980'de buna benzer bir yorum getiriyor (s. 195)

Basa berti'nin tam mânâsı, belki bu cümledeki Tengri ve Umay'ın farklı varlıklar olduğu konusunda beni de hem fikir yapacaktır.

Umay kelimesi Kül Tegin yazıtında da görülmektedir (I, Doğu 31) "*Umay tåg ögüm qutinga inim Kül Tegin ār at bultı*". Bu cümlelerin tercümesi bazı zorluklar taşımaktadır. Clauson 1972'de (s. 165) cümlelerin birinci kısmını "Umay (tanrıça) gibi (ona benzeyen) annemin himayesine diye tercüme ediyor. Kut başlığı altında (s. 504) ise şöyle tercüme ediyor: "*Sevgili annem Umay'a tanrıçaya benzediği için göğün himayesinde katıldı*". T. Tekin ise 1968'de burayı şöyle tercüme ediyor. "*Küçük kardeşim prens Kül, reşit (ergin) adını aldı (büyütüldü), Umay'a benzeyen annem katun'un sayesinde*".

Katun'un kut'u nitelendirdiğini zannediyorum ve bundan dolayı sonrakini, *Clauson*'un yaptığı gibi "göğün himayesi" olarak tercüme etmeye gerek yoktur. Son Uygur hükümdar unvanlarından İduq qut da aynı tip birleşimdir. Bir kadının yükselebileceği en yüksek makam olduğundan onu sıfat olarak telakki etmek istiyorum ve şu şekilde tercüme edilmesi gerektiğini zannediyorum: "Küçük kardeşim Kül Tegin Umay'a benzeyen annemin hükümdarlık gücü sayesinde erkeklığe erişti". Çocuklara karşı aşırı ilgisi sebebiyle Katun başlıca koruyucu olarak Umay'la mukayese olabilmeye seviyesine yükseldi.

"At bultı" *Clauson* tarafından (1972, 332) bu başlığı altına "*Tabıl ki, kendi erişkin adını elde etti*" anlamıyla tercüme edilmekte, fakat onun anlamının benim tercümemdeki gibi olduğunu zannediyorum.

Eski ve Orta Türkçe'de Umay kelimesinin görüldüğü on iki veya az fazla cümle vardır.

Umay'ın, *Radloff* ve *Malov* tarafından yayınlanmış *Yenisey* yazıtlarının küçüklerinden birinde *Beg* (bey) adlı olarak zikredildiğinde ve erkek adı olarak görüldüğüne dair delil vardır. *Malov* ise 1952'de (s. 53) bunun umumî olmadığını ortaya koyuyor. Hristiyan toplumlarda *Mary* ismi sık sık erkek çocuklara da veriliyordu; bundan başka Umay'ın tek cinsiyetinde görülen şüpheler olduğu gibi kesin birşey ifade etmemektedir. Neticede bu ismin kız ismi olarak kullanılması da mümkündür.

Umay'ın Budist dualarında iyi dilekli ruh anlamına geldiği de ortaya çıkarıldı (*F.W. Müller*, 1910, s. 53) ki şöyle; duacı" yükünürmn ädgülüg Uma qatun (iyi dilekli Uma katun'un önünde saygı ile eğilirim)", diye söyler. Burada gerçekten yokluğu açıklanamayan "y" son ekinin önemli olduğu kanaatında değilim. Orta Türkçe'de bir ata sözü olan "Umayqa tapınsa oğul bulur (Umay'a tapsa ğul sahibi olur), (Mukayese için bakınız Clauson 1972, s. 165)" da görüldüğü gibi önceki mânâlarda kullanılıyordu ve kelimenin ilk manası olan "rahim ve son" dan farklı idi.

Umay, bazı medikomagical metinlerde (*Rachmati*, 1936, s.27) dişilik organı olarak gözükmektedir." Umay kiç tüşsär (eğer plesanta geç düşerse); aynı eser, (s.41, 15): "bis ygrmınc irvang atly üzık ol umai öz-ä urgu ol (İrvang olarak adlandırılan yirmi beşinci mektup umay (rahim)'a baş vurmalydı)". *Zieme ve Kara*, 1978' de (s. 64) henüz yayınlanmamış bir Uygur el yazmasında Umay'ın hiçbir şüpheyeye mahal vermeden "rahim" manasında olduğunu ileri sürüyor.

Umay, modern diller arasında sadece *Shor* (Şor) ve *Khakas* (Hakas) (İmay)'lar da görülmektedir (*Radloff*, Wb. I, 1888). *Radloff*, Türk sözlüğünde Umai'ın sıkça rastlanan bir kelime olmadığını açıkça ortaya koyuyor. Kelimenin *Tunguz* dilinde görülüşü *İvanov* tarafından daha çok çağrışım şekilleriyle gösterilmiştir. *Vasileviç*'de "omi" olarak zikredilen (1958), dölyatağı, rahim anlamına Tunguzca "ome" kelimesinin *Cincius* (II, 16) Moğolca Umayla aynı olduğunu söylüyor.

Moğol alanında bu kelime, benim ilk önce düşündüğüm, orjinal mânâsının rahim ve plesanta olduğunu her zaman her yerde tasdik ediyor. Umay Klasik Moğolca'da olduğu gibi modern edebî *Moğol* dilinde de yaşamaktadır; *Oryat* edebî dilinde, *Kalmukça*'da (ooma), *Buryat* ve *Ordos* bölgesinde de görülmektedir. Orta Moğolca'daki verilerin az olduğu görülüyor, büyük ihtimalle özel anlamı dolayısıyladır. Poppe (1927, s. 1261) tarafından Leiden el yazmasına dayanılarak çok mükemmel olmayan bir araştırmada "Kindik umai (göbek)" olarak bir deyim de geçmektedir.

Umay kültü ve inancı, daha çok "*himaye eden (vasi) ruh*" hüviyetinde zamanımıza kadar *Güney Sibiryâ, Altay Türkleri* arasında, ayrıca Kuzey-doğu Sibiryâ'daki Tunguz'lar arasında yaşamıştır. Cisimlendirildiği zaman Umay'ın rolü Katolik inancındaki "*Muhafız Angel*" inkine benzemektedir. Genellikle farzedilir ki; eğer çocuk rüyasında gülerse ve konuşursa Umay'la bir araya gelir, eğer ağlarsa Umay büyük ihtimalle kısa bir zaman için onu terketmiştir. Hastalık Umay'ın yokluğunun uzadığını gösterir ve çok defa Umay'ın bir dönüşü için Şaman Çağrılır. Bir çok defa Umay henüz doğmamış çocukların ruhlarının koruyucusu olarak düşünülmüştür. Tunguzlar arasında Umay, bazen erkek bazen dişi olarak görülmesine rağmen, cinsiyetinin belli olmayışı fonksiyonu kadar önemli değildir.

Abakan nehrinin sol tarafında yerleşmiş olan Sagaylar, Shorlar (Şorlar) ve *Beltir* ler arasında Umay, doğumundan rahatça yürüyebildiği ve konuşmaya başladığı üç yaşına kadar geçen süre içerisindeki çocuk ruhunu gösterir. Bu yaştan, ölene kadar geçen süre içerisinde ise *Kut* adını taşır. Umay teriminin çocuğun doğumundan sonra kesilip, küçük bir deri torba içerisine konularak, onun beşiğine bağlanan göbek bağı olduğu da ileri sürülmüştür.

Umay, küçük bir çocuğun ruhundaki uğursuzlukların kaçırılması için belki bir şamana müracaat edilmesine vesile oluyordu. Sağlıklı bir bebeğin ruhunu ciddî hasta olan birisine nakletmeyi ve kısır bir kadının rahimine doğurganlık getirmeyi hedefleyen öyle çok yüksek bir gizli uygulamaydı. Nakil neticesinde (Umay veya imay tutarga olarak adlandırılan), hasta

çocuk belki iyileşebilir, kısır anne doğurgan olabilir; fakat, Umay'ı tedarik eden çocuk ölecektir. Burada problemin dinî taraflarını incelemek benim hedefim değil, sadece Umay'ın annelik, çocuk doğumu ve küçük çocuklara yakın bağlarla ilişkili olduğunu göstermek istiyorum. (Umay ruhunun çeşitli fonksiyonları ve daha fazla materyal için bakınız Potapov, 1972 ve İvanov, 1954, s. 234-235; ikisi de daha fazla materyal veriyorlar; Nahodil, s.495-496 ve Lot-Falck, s. 195 bazı orijinal fikirler ihtiva ediyorlar).

Potapov, Türkçe özel isim ile Moğolca ana rahimi manasına gelen Umay'ın Türkçe unsurlarla etnikliğinin birleşiminin neticesi şeklinde sözlük bilgisinin paylaşılıp paylaşılmadığını merak ediyor.¹ Benim fikrime göre kelime ilk önce Türkçe'de görülüyor. Türkçe menşeyli olduğuna dair delil yok. Orhun Yazıtları kadar eski Moğol metinleri yok. Fakat, tabii ki bu zamanda da Moğollar vardı. Kesin olarak inanıyorum ki; Türkçe özel Umay ismi, Moğolca rahim, son, dölyatağı anlamına gelen kelimenin fonksiyonel adaptasyonudur.

Problem şimdi büyüyor: *Türklerce şereflendirilen bir Moğol menşeyli ruhu, onların inanç sistemlerine öteki kelimelerle dahil ettiklerini farzetmek mümkün olabilir mi?*

Her ne kadar ortaya konulduğu gibi Türkçe'den ödünç kelimeler en erken 14. asır civarında Orta Moğolca'da görülmekte ise de eski ve orta Türkçe'de Moğol ödünç kelimelerinin varlığı üzerine bazı tartışmalar var ve bunlar kategorik bir şekilde reddedilmiş durumdadır. Bu konuda Clauson, 1958'de (s. 177-178) şöyle bir ifadede bulunuyor: "Bu geniş kelime topluluğun tamamında (eski ve orta Türkçe'de de) Moğolca olarak tesbit edilen kelime yoktur". En yakında Larry V. Clark 1977'de bu problemle meşgul oldu ve yazdığı makalede şu sonuca ulaştı: "Clark bu neticeye Räsänen'in". Versuch eines etymologischen wörterbuch der Türksprachen (Helsinki, 1969)" deki 110 numaralı kayıdı tetkik ederek varıyor. Aslında makalesinde Räsänen (s. 513'te) çok açık bir şekilde Umay kelimesinin kimliğini Moğolca, dölyatağı, rahim manasına gelen terimle aynı olduğunu açıklamasına rağmen, Clark işlediği konudan daha fazla ileri gitmediği için tuhaftır ki; Umay kelimesi onun dikkatinden kaçmıştır.

İncelemeler ışığında tam olarak himayeci hüviyeti ortaya konan Umay ruhunun rolünü ve tabîî durumunun nasıl olduğunu göremiyorum." *Ana rahmi, dölyatağı*" anlamında sadece Moğollar'da cins ismi olarak mevcuttur. Türkler, Moğollar ve Tunguzlar arasında Umay ruhunun fonksiyonları, eklenmiş bir sessiz harfle kelimenin temel mânâsı, bu ruhu detaylı bir şekilde inceleyenler tarafından iyice bilinen bir hakikattir.

Moğol hükümdarı *Olçaytu* tarafından Fransa kralı *Güzel Philip'e* gönderilen 1305 tarihli Moğolca mektuptaki Türkçe kelimelerle 1972 yılında meşgul olduğunda, Moğol menşeyli olup eski Türk yazıtlarında görülen deniz, okyanus manasındaki "*Taluy*" kelimesi hakkındaki fikirlerimi açıkladım. *Clark*, (s. 153) bu fikirden hareketle kendi iddialarını kabul etmek gerektiğini ileri sürdü. Burada ifade etmek isterim ki; genellikle Moğollar arasında kullanılan ve Türkçe'de çok kullanılmayan bir kelime olan *Taluy*'ün Moğollar'dan borç olarak alındığını sanıyorum. 1970'te eski ve orta Türkçe'deki "*Tusu* (fayda, avantaj, yarar)" kelimesinin Moğolca'dan alındığını ileri sürmüştüm. *Clark*, 1977'de başka türlü düşündü (s. 57). Bunların arasında metodolojik farklar vardır. Benim fikrime göre, bir kelimenin ödünç verilmiş şekillerinde ana kriter, kullanılış tarzlarının belirlenmesidir. Bu suretle eğer Moğol dilinde yaygın ise fakat, sadece çok az Türk diyalektiğinde (lehçe, şive) (Moğol etkisinde kalmış Altay yöresinde) varsa kelimenin aslının Moğolca olduğunu sanıyorum.

1965, 1979 ve 1981'de eski Türk kelime bilgisindeki *Samoyed* ve *Ogur* etkisine dikkat çekmiştim. 1982 ve 1984'te sadece Türk imparatorluğunun çok milletli değil, ayrıca çok sayıda Türk topluluğunun çeşitli etnik ve linguistik unsurlardan oluşan kümeler kompleksi olduğunu gösteren muhtelif materyal topladım. Burada sunulan materyaller bu görüş hakkında daha fazla delil elde etmek içindir. Eğer tebliğim her hangi bir neticeye varmış ise bunun eski bilinenleri yeniden ispat etmekle ilgisi yoktur; fakat Türk kültürü içerisindeki Moğol etkisini göstermesi açısından önemlidir.

Not:

- 1 A. Von Gabain'in Umay'la İran menşeyli Humâi'nin aynı olduğu konusundaki (Schwester von Sasan, Sohn Bahman, die selbst Herrscherin wurde) fikri delil yetersizliği yüzünden desteklenmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Aalto, Pentti, Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei, JSFOU. LX, 7, 1958.
- Clark, Larry V., Mongol Elements in old Turkic? JSFOU, s. 110168, 1977.
- Clauson, Sir Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972.
- Gabain, A. Von, İranische Elements im Zentral-und Ostasiatischen Volksglauben, SO. XL-VII, 57-70, 1977.
- Giraud, Rene, L'inscription de Bain-Tsokto, Paris, 1961.
- Lot-Falc. E., A Propos D'Atügen, Dèese mongole de la terre, Revue de l'histoire des religions, s. 157-196, 1956.
- Müller, F. W. K., Uigurica II, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1910.
- Nahodil, O. Mitterkult in Sibirien in: V Dioszegi (editör) Glaubenswelt und Folklore der Sibirischen Völker, s. 495-511 *Budapeşte*, 1963.
- Rachmati, G. R., Türkische Turfantexte VII. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1936.
- Radloff, W.- Malov., S. E., Uigurische Sprachdenkmäler, Leningrad, 1928.
- Radloff, W., Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, I-IV, St. Petersburg, 1893-1911.
- Räsänen, Martti, Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türksprachen, *Helsinki*, 1969.
- Sinor, Denis., Notes on the Equine Terminology of the Altaic Peoples, CAJ, X, s. 307-315, 1965.
- Sinor, Denis., Two Altaic etymologies. In: Studies in General and Oriental Linguistics, Presented to Hsiao Hattori on the occasion of his sixtieth birthday, s.

A. TAŞAĞIL

540-544. Tokyo, 1970.

-Sinor, Denis., The Mysterious "Talu Sea" in Öljeitü's letter to Philip the Fair of France. In: *Analecta Mongolica*, Dedicated to Owen Lattimore. Mongolia Society Occasional Papers No. 8. s. 115-121, 1972.

-Sinor, Denis., Samoyed and Ugric Elements in Old Turkic, Harvard: Ukrainian Studies III-IV (Pritsak Festschrift), s. 768-773, 1979-1980.

-Sinor, Denis., The Origin of Turkic Balıq "town". CAJ XX, 95-102, 1981.

-Sinor, Denis., The Legendary origin of the Turks. In: E. V. Zygas-P. Voorheis (editors), *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, s. 223-257. Indiana University Uralic and Altaic Series 141, 1982.

Sinor, Denis., Some components of the civilization of the Turks (6 th to 8th century A. D.) To appear in the Proceedings of the Meeting of the PIAC, Uppsala, 1984.

Tekin, Talat., A Grammar of Orkhon Turkic, Indiana University Uralic and Altaic Series 69, 1968.

Zieme, P. -Kara, G., Ein Uigurisches Totenbuch, *Bibliotheca Orientalis Hungarica* XXII, Budapest- Asiatische Forschungen 63, Wiesbaden, 1978.

Rusça Eserler

Vasileviç, G. M., -Evenkiysko-Russkiy Slovar, Moskova, 1958. İvanov, S. V. Material Po izobrazitelinomu İskusstvu Narodov Sibir XIX-naçala XX v. TİE. H. S. XXII, 1954.

Potapov, L. P., İmay-bossestvo drevnikh Turkov v svete etnografiçeskikh Danyikh. *Turkologiçeskiy sbornik*, 265-285, 1972.

Kononov, A. N. Grammatika Yazıka turkskikh Runiçeskikh Pamyatnikov VII-IX Leningrad, 1980.

Malov, S. E., Yeniseyskaya Pisimennosti Turkov. Moskva-Leningrad 1952.

Cincius. V. N. (otv. redaktor). *Sravniteliniya stovarı Tungusomançsur-sikikh yazıkov*, I-II, Leningrad, 1975-1977.

İlave:

Poppe, N. N. Das Mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift, 1927, *Izvestija Ak. Nauk SSSR*, 1009-1040, 1251-1274, İbid. 1928, 55-80.